Monumenten Inventarisatie Project

concept - GEMEENTEBESCHRIJVING

M E N A L D U M A D E E L

PROVINCIE FRIESLAND - REGIO NOORD

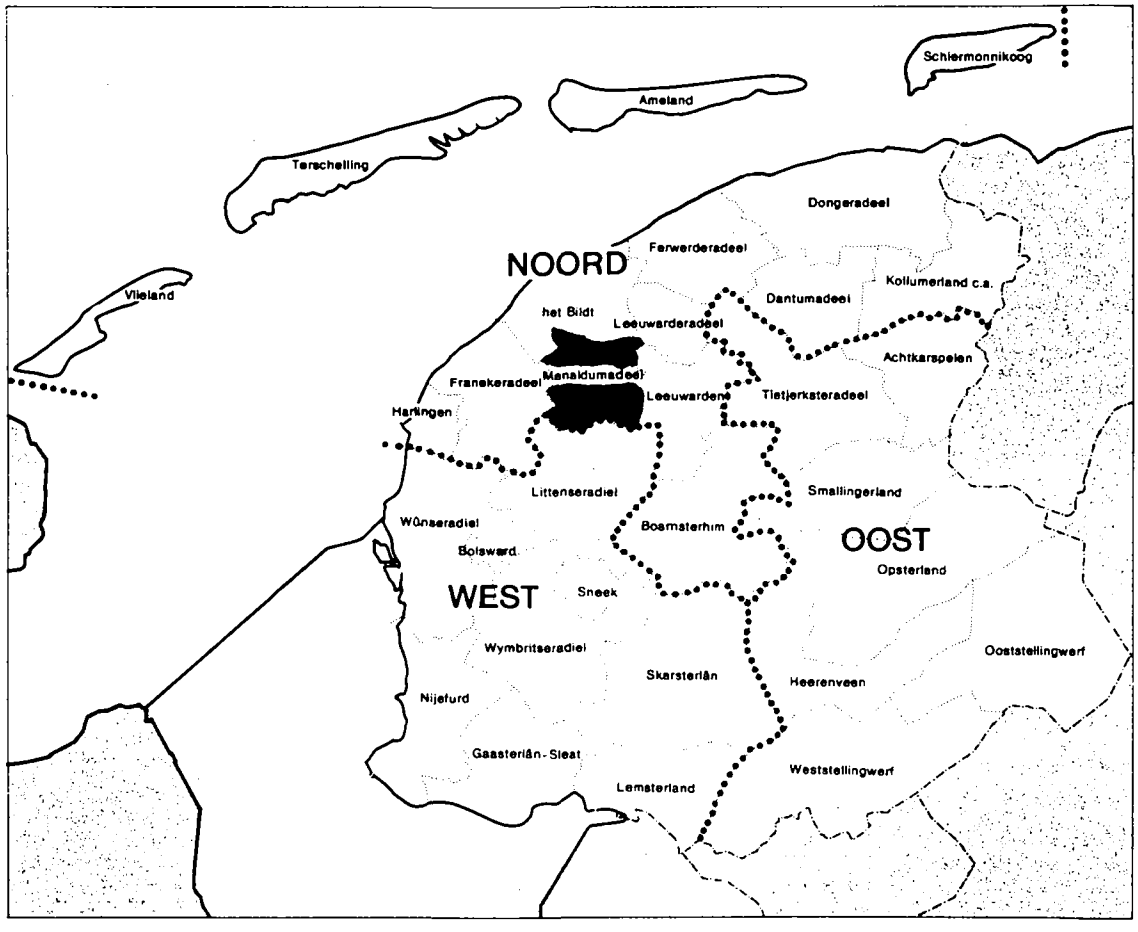

INHOUDSOPGAVE

1 INLEIDING 3

2 BODEMGESTELDHEID

2.1 Ontstaansgeschiedenis en bodemsoorten 3
2.2 Reliëf 3
2.3 Waterbeheersing 4
2.3.1 Zeewering 4
2.3.2 Afwatering 4

3 GRONDGEBRUIK, VERKAVELING EN LANDSCHAPSBEELD

3.1 Grondgebruik 4
3.2 Verkaveling 5
3.3 Landschapsbeeld 5

4 INFRASTRUCTUUR

4.1 Waterwegen 5
4.2 Landwegen 5
4.3 Spoorwegen en tramverbindingen 6
4.4 Militaire infrastructuur 6

5 MIDDELEN VAN BESTAAN 7

6 NEDERZETTINGEN

6.1 Algemeen 9
6.2 Ontstaansgeschiedenis en oorspronkelijke structuur . 9
6.3 Ontwikkeling na 1850 10
6.4 De grootste kernen 10
6.4.1 Beetgum en Beetgumermolen 10
6.4.2 Berlikum 11
6.4.3 Dronrijp 12
6.4.4 Marssum 12
6.4.5 Menaldum 13

LITERATUUR 15

BIJLAGE I BEVOLKINGSONTWIKKELING 16

1 INLEIDING

De gemeente Menaldumadeel ligt in het noordwesten van de provincie Friesland in de regio Noord. De gemeente grenst in het westen aan de gemeente Franekeradeel, in het noorden aan Het Bildt, in het noordoosten aan Leeuwarderadeel, in het oosten aan Leeuwarden en in het zuiden aan de gemeente Littenseradiel, in de regio Zuidwest.
In 1961 werd Schenkenschans geannexeerd door de gemeente Leeuwarden. Bij de gemeentelijke herindeling van 1984 werden de grenzen van Menaldumadeel met de gemeenten Het Bildt en Leeuwarden gewijzigd (zie kaart 2).
De oppervlakte van de gemeente bedraagt in totaal 71,08 km², waarvan 1,02 km² tot het binnenwater behoort. Op 1 januari 1988 telde de gemeente 13.364 inwoners.

2 BODEMGESTELDHEID

2.1 Ontstaansgeschiedenis en bodemsoorten (kaart 3)

Vanaf circa 2700 voor Christus werden zand- en kleiachtige pakketten afgezet als gevolg van het smelten van ijsmassa's na de laatste ijstijd en de daarmee samenhangende zeespiegelstijging. Tot in de Middeleeuwen wisselden perioden waarin het gebied werd overstroomd en sedimentatie van klei plaatsvond en perioden waarin het gebied nagenoeg droog kwam te liggen elkaar af.

Door de inpoldering van de Middelzee in de late Middeleeuwen ontstonden het Beetgumer -, Engelumer -, Marsumer -, Deinumer- en het Boxumer Nieuwland.

De bodem van Menaldumadeel bestaat uit klei van verschillende zwaarte en samenstelling. In het oude zeeboezemgebied bevindt zich zware knipklei; ter plaatse van de kwelderruggen en kwelderkreken respectievelijk zandige tot lichte klei en matig zandige tot zware klei. Het knipkleigebied, ingesloten tussen de zuidelijke kwelderruggen, was oorspronkelijk een drassig gebied met veen; de klei is hier zandig tot zwaar.

2.2 Reliëf

Het grootste gedeelte van Menaldumadeel is gelegen tussen 0,2 en 1,4 m boven N.A.P. De bodem stijgt naar het noorden toe. De terpen en enkele beneden N.A.P. gelegen delen vormen hierop een uitzondering. De hoogste van de vele terpen in deze gemeente is de 6,3 m hoge "Hege Wier", gelegen ten noordwesten van Menaldum.
In de tweede helft van de 19e eeuw werden veel terpen (gedeeltelijk) afgegraven. Menaldumadeel was de eerste gemeente met een verordening (1907) tegen deze vorm van grondpiraterij. Aanleiding vormde het afgraven van de terp van Deinum.

2.3 Waterbeheersing

2.3.1 Zeewering

Rond het jaar 1000 is de Hoge dijk aangelegd om het achterliggende land tegen het zeewater te beschermen. Deze dijk liep van Wier - de Middelzeeoever volgend - tot Marssum en verder in zuidelijke richting tot Oosterwierum in de gemeente Littenseradiel. Daar kruiste de Hoge dijk de Slachtedijk.
De inpoldering van de Middelzee vond in fasen plaats gedurende de late Middeleeuwen. Om de binnen de zeedijk gelegen gebieden te beschermen tegen overstromingen als gevolg van dijkdoorbraken werd een net van binnendijken aangelegd.
In 1868 zijn twee zeewerende waterschappen opgericht, de Vijfdelen binnendijks en de Vijfdelen buitendijks. Menaldumadeel viel in het gebied van de Vijfdelen binnendijks. Sinds 1978 zijn deze waterschappen in het zeewerende waterschap "Fryslan" ondergebracht.

2.3.2 Afwatering

Voor de bedijking werd het water in Westergo afgevoerd op natuurlijke wijze in de Middelzee, in de Riedstroom en in de Marne, een voormalige zeeslenk. Na de bedijking is een afwateringssysteem tot stand gekomen dat bestond uit kanalen, uitwateringssluizen en reeds bestaande waterkeringen. Rond 1500 is de trekvaart van Harlingen naar Leeuwarden gegraven met als afwateringspunt Ritsumazijl. Menaldumadeel telde 4 zijlen (uitwateringssluizen) in de Hoge dijk, namelijk : Bolkezijl, Wierzijl, Alswerterzijl en Ritsumazijl. Het water werd met behulp van molens uitgemalen, waarvan waarschijnlijk een deel later werd vervangen door stoom- of electrische gemalen.

3 GRONDGEBRUIK, VERKAVELING EN LANDSCHAPSBEELD

3.1 Grondgebruik (kaart 4)

De vruchtbare kleigrond van Menaldumadeel was geschikt voor akkerbouw en tuinbouw, vooral op de hoge kwelderruggen en in de polders het Beetgumer Nieuwland en het Engelumer Nieuwland. Behalve tarwe en aardappelen werden ook suikerbieten, voederbieten, peulvruchten, koolzaad, gerst en haver verbouwd. Vooral in de omgeving van Berlikum en Beetgum waren vele (kleine) tuinbouw- of gardeniersbedrijfjes. Hierdoor was aan de rand van - en direct buiten - de dorpen veel kleine bebouwing aanwezig, waarvan een deel bewaard is gebleven.
De lager gelegen gebieden die minder geschikt waren voor de akkerbouw werden gebruikt als wei- en hooiland, met name ten zuidoosten van Menaldum en ten oosten van Dronrijp : het gebied van de zogenaamde Menaldumer Mieden.
Het gebruik van de bodem is tussen 1850 en 1940 weinig veranderd.

Na 1950 vond een verschuiving in het grondgebruik plaats ten gunste van het gebruik als grasland. Op verscheidene plaatsen werd bouwland omgezet in grasland.
Veel bouwland ging verloren als gevolg van de uitbreiding van de op de kwelderwallen gelegen dorpen, vooral in de omgeving van Dronrijp, Menaldum, Berlikum, Beetgum en Marssum.
Verder verdwenen vele kleine gardeniersbedrijfjes.

3.2 **Verkaveling** (kaart 5)

Op de lager gelegen gronden kwam een onregelmatige blokverkaveling voor, met name tussen de kwelderwallen in het zuidoosten en het westen van Menaldumadeel. Op de kwelderwallen was sprake van een regelmatige blokverkaveling hetzij met, hetzij zonder hoofdrichting.

In een groot gedeelte van Menaldumadeel bleek volgens een onderzoek uit 1979 het oude verkavelingspatroon nog herkenbaar te zijn. Uitzonderingen hierop vormden de omgeving van Dronrijp en het gebied tussen Menaldum en Berlikum, met name als gevolg van ruilverkavelingen.

3.3 **Landschapsbeeld** (kaart 6)

De gemeente Menaldumadeel kan gerekend worden tot het kleigebied. Op de kwelderwallen liggen de terpen. Tussen de daarop gelegen dorpen is sprake van open lintbebouwing, hetgeen ook het geval is langs de weg van Leeuwarden naar Harlingen. De gronden op de kwelderwallen zijn vooral in gebruik als bouwland terwijl op de tussen de wallen gelegen kweldervlakten vooral grasland voorkomt. In het hele gebied komt verspreide bebouwing voor. Het gebied tussen Dronrijp en Leeuwarden is rijk aan water.

4 INFRASTRUCTUUR

4.1 **Waterwegen**

Omstreeks 1850 waren de belangrijkste waterwegen de in 1507 gegraven trekvaart van Harlingen naar Leeuwarden en de daarin uitkomende trekvaart van Bolsward naar Leeuwarden, de Zwettevaart of trekvaart van Sneek naar Schenkenschans, de Riedstroom / Berlikumerwijd of trekvaart van Franeker naar Berlikum. Van lokaal belang waren de diverse kleinere vaarten.
In 1951 werd het van Harinxma-kanaal opengesteld. Het kanaal dat Harlingen met Fonejacht verbindt ligt voor een groot deel ter plaatse van de voormalige trekvaart van Harlingen naar Leeuwarden.

4.2 **Landwegen**

Omstreeks 1850 waren de belangrijkste wegen in Menaldumadeel de in 1842 aangelegde Harlingerstraatweg en de op de oude zeedijk

aangelegde weg van Marssum naar de Mooie paal, voorbij Wier.
De andere wegen liepen voornamelijk over de kwelderwallen tussen de terpdorpen. De landbouwgronden en de verspreid liggende boerderijen waren te bereiken over de diverse, doorgaans doodlopende, aftakkingen van de op de kwelderwallen gelegen wegen.
In de tweede helft van de 19e eeuw werd een groot aantal wegen aangelegd of verbeterd waardoor de dorpen beter met elkaar verbonden werden.

Na 1970 werd de A31 aangelegd waardoor Leeuwarden met de Afsluitdijk werd verbonden. De A31 volgt voor een deel het tracé van de Harlingerstraatweg. De aanleg van de weg naar Bolsward en Workum zorgde voor de nodige veranderingen in het zuidoosten van de gemeente.

4.3 Spoorwegen en tramverbindingen

Het baanvak Leeuwarden-Harlingen werd in 1863 geopend en was Frieslands eerste spoorverbinding. Ten zuiden van Dronrijp kwam een halte evenals bij Deinum. In 1868 werd de halte bij Dronrijp vergroot tot een station.

In 1899 reed de eerste stoomtram van Leeuwarden via Marssum, Beetgum en Berlikum naar Wier en verder naar Sint Jacobi-parochie in de gemeente Het Bildt, met in Menaldumadeel haltes bij de weg naar Engelum, in Beetgumermolen (?), Beetgum (?) - waar de tram aan de noordzijde het dorp passeerde - Berlikum en Wier (?). Voorbij het tramstation Colkezijl (moet zijn Bolkezijl ?) boog het tracé naar het noorden in de richting St. Jacobiparochie. Het oude tramstation van Berlikum werd afgebroken. (en de andere stations en haltes ??)
Ook tussen Harlingen en Leeuwarden was een stoomtramverbinding (zie topografische kaart 1932) met in Menaldumadeel een halte bij Dronrijp (aan de weg naar Menaldum) en één bij de oude weg van Menaldum naar Marssum. In Marssum lag het tracé ten noorden van het dorp; daar lag het tramemplacement van de N.T.M. met o.a. een haltegebouw en een bergplaats.
In 1899 werd ook een paardetramweg aangelegd tussen Berlikum en St. Annaparochie.

Vanaf het einde van de jaren dertig werd het vervoer per tram van steeds geringer belang. Het personen- en het goederenvervoer werden geleidelijk aan overgenomen door respectievelijk autobussen en vrachtwagens. De spoorstaven werden spoedig na het staken van de tramdiensten verwijderd.

4.4 Militaire infrastructuur

De gemeente Menaldumadeel grenst in het noordoosten aan de vliegbasis Leeuwarden. Het in 1938 in gebruik genomen vliegveld voor de burgerluchtvaart werd tijdens de Duitse bezetting vergroot en geschikt gemaakt als militaire luchtmachtbasis. Na de oorlog werd de basis opgenomen in het binnenlandse luchtnet van de KLM. In

1953 werd het vliegveld opnieuw een militaire luchtmachtbasis. Bij de gemeentelijke herindeling van 1984 heeft de gemeente Menaldumadeel een deel van haar grondgebied afgestaan aan de gemeente Leeuwarden ten behoeve van de uitbreiding van de basis.

5 MIDDELEN VAN BESTAAN

Hoewel de bevolking van Menaldumadeel haar bestaan hoofdzakelijk in de landbouw vond, was het aandeel van de nijverheid en industrie, met name in de tweede helft van de vorige eeuw, niet onaanzienlijk.

Zuivel

Aan het einde van de vorige eeuw werden in Menaldumadeel vijf zuivelfabrieken opgericht, nl. in Klooster-Anjum (1886), na drie jaar voortgezet in "De Volharding" in Berlikum (1889), "De Volharding" in Dronrijp (1891), Deinum (1892) en "De Eendracht" te Marssum (1897). De fabriek in Deinum sloot in 1951. In Berlikum worden thans ijsmachines gemaakt. De fabriek in Dronrijp groeide uit tot een grote kaasfabriek en werd één van de grootste werkgevers in Dronrijp. De fabriek in Marssum stond na sluiting jarenlang leeg en herbergt momenteel een gagragebedrijf.

Steenfabrieken

In de vorige eeuw waren er 4 steenfabrieken in Menaldumadeel.
Dicht bij Berlikum bestond al voor 1700 een tichelwerk. In de vorige eeuw was de fabriek bekend onder de naam "de Nijverheid". Later werden hier tevens dakpannen en drainagebuizen gefabriceerd. De fabriek werd gesloopt in 1917. Aan de vaart naar Menaldum stond onder Berlikum nog een tweede steenbakkerij. Deze in 1858 opgerichte bakkerij was genaamd "nieuw Tichelwerk" en werd in 1937 gesloopt. In Dronrijp werd in 1736 de eerste steen gelegd voor een ticheloven. Deze fabriek stond aan de Harlinger trekvaart en was genaamd de "Oorbijt". De steenoven, turfschuur, schaftlokaal en de woning van de eerste steenvormer werden in 1919 gesloopt, evenals de eenvoudige onderkomens van de seizoenwerkers. De woning van baas Hoitsma, een loods en twee huisjes zijn blijven staan. De vierde steenfabriek werd in 1857 te Schenkenschans opgericht. De fabriek bestaat nog steeds.

Cichorei, vlas en aardappelmeel

In 1869 waren in Menaldumadeel 4 cichoreifabrieken, in welke dorpen deze fabrieken stonden is niet bekend. In Berlikum stond een stoom-cichoreifabriek (1881).
Omstreeks 1916 werd te Dronrijp in de boerderij van Jacob Douma ten noorden van de oude Harlinger trekvaart een vlasfabriek opgericht, welke reeds in 1921 werd gesloten.
Omstreeks 1880 werd in Dronrijp een aardappelmeelfabriek opgericht, westelijk van Dronrijp ten noorden van de Harlinger trek-

vaart. Het bedrijf werd in 1932 geliquideerd naar aanleiding van het ontstaan van grote voorraden ten gevolge van de crisis. In het gebouw kwam een vlasfabriek.

Scheepswerven

Omstreeks 1850 waren er drie scheepswerven in Menaldumadeel, twee in Berlikum en één in Menaldum en na 1857 ook één in Deinum. Vooral in Berlikum was de scheepsbouw van belang. Tot 1908 werden houten snikken, pramen en schouwen gebouwd, met name voor de gardeniers, en later - tot 1937 - ook haringboten. Sinds 1914 werden er ook ijzeren schepen gebouwd. (nog iets van terug te vinden ?)

Molens

In Menaldumadeel stonden in de tweede helft van de vorige eeuw een achttal molens met verschillende functies.
Er waren drie korenmolens, in Dronrijp (afgebroken in 1905), Beetgumermolen (afgebroken) en in Berlikum (tevens oliemolen, afgebrand in 1866).
Houtzaagmolens stonden in Berlikum (opgericht in 1837, afgebrand in 1843, herbouwd in ? en gesloopt in 1930), Dronrijp (in 1854 opgericht en in 1858 afgebrand) en twee in Schenkenschans (de Hersteller aan de Sneeker trekvaart - later tevens stoom-houtzagerij - afgebrand en ca. 1900 gesloopt en de Eendracht, met houtschuur en aanwezige houtvoorraden in 1878 afgebrand, in 1883 vervangen door een nieuwe molen aan de Harlinger trekvaart, welke ca. 1920 werd afgebroken).

Kalkovens

Aan de Sneeker trekvaart bij Schenkenschans stonden 4 kalkovens. Nadat de ovens in 1868 in andere handen waren gekomen werden de activiteiten spoedig uitgebreid met een betonfabriek en de handel in bouwmaterialen. Thans is er nog altijd de "Bouwmaterialen N.V.B." gevestigd, maar sinds 1961 hoort het gebied bij de gemeente Leeuwarden.

Lederfabriek

Bij Dronrijp stond een lederfabriek, oorspronkelijk een vellenbloterij, welke in de tweede helft van de 19e eeuw werd geliquideerd en vervolgens na enige tijd van leegstand opnieuw in gebruik werd genomen. Het pand in Dronrijp werd al spoedig te klein waarop de fabriek in 1909 werd verplaatst naar Midlum bij Harlingen, waar een nieuwe fabriek werd opgericht.

Machinefabriek

Omstreeks 1900 stichtte Pieter Statema samen met Rein Kuiken in Dronrijp een bescheiden fabriekje voor zuivelwerktuigen in het voormalige armhuis. Een tijdlang werden hier ook nog fietsen gemaakt. In 1904 werd het de N.V. Werktuigenfabriek Friesland. In

1908 vertrok Pieter Statema naar Leeuwarden en stichtte daar een nieuw bedrijf. Rein Kuiken ging verder in isolerende kurkplaten.

Kurkplatenfabriek

Omstreeks 1908 werd in Dronrijp door Rein Kuiken een kurkplatenfabriekje opgericht, waar tot de oorlog gemiddeld ongeveer 15 man werkten. Het bedrijf groeide en werd een van de belangrijkste leveranciers voor isolatiebedrijven in het land.

6 NEDERZETTINGEN

6.1 Algemeen

De gemeente Menaldumadeel kent alleen dorpen, buurschappen en verspreid liggende bebouwing. De dorpen zijn: Beetgum, Beetgumermolen, Berlikum, Blessum, Boxum, Deinum, Dronrijp, Engelum, Marssum, Menaldum (hoofdplaats), Schingen, Slappeterp en Wier. Verspreid liggende bebouwing komt in het hele gemeentelijke grondgebied voor. In het Nieuwe Land liggen de boerderijen vooral aan de randen van de voormalige Middelzee.

Tussen 1850 en 1940 zijn vooral Berlikum en Beetgum gegroeid, maar ook Dronrijp, zij het in een wat later stadium. Menaldum groeide tot 1896, maar zag daarna haar inwonertal dalen tot 1940. Marssum groeide tot in de jaren 80 van de vorige eeuw; sindsdien is haar inwonertal gedaald tot in 1940.

De gemeente Menaldumadeel werd (als overwegend landbouwgemeente) in de jaren vijftig en zestig geconfronteerd met een sterke daling van het inwonertal. Na 1970 groeide in de meeste dorpen, maar vooral in Dronrijp en Menaldum, het aantal inwoners weer als gevolg van het forensisme.

In paragraaf 6.2 komt in het kort het ontstaan en de ontwikkeling van de kernen aan de orde. In paragraaf 6.3 wordt de ontwikkeling tussen 1850 en 1940 beschreven. Na deze algemene beschrijving wordt in paragraaf 6.4 nader ingegaan op de ontwikkeling van Beetgum, Berlikum, Dronrijp, Marssum en Menaldum, de grootste kernen van deze gemeente.

6.2 Ontstaansgeschiedenis en oorspronkelijke structuur

Op de kwelderwallen, de van nature hoogst opgeslibde delen, concentreerde zich de eerste bewoning. Toen de zeespiegel begon te stijgen werden terpen opgeworpen om bewoning te kunnen continueren. De dorpen in Menaldumadeel zijn voor het merendeel van oorsprong dergelijke agrarische terp-nederzettingen. Boksum, Deinum en Marssum zijn voorbeelden van terpen met een radiale structuur. Berlikum bezit veel kenmerken van de handelsterp (zie paragraaf 6.4.2).

Beetgumermolen is van veel recenter datum. Het buurtje dat ontstond rond de bij de dijk staande molen groeide in de 18de en 19de eeuw uit tot een streekdorp. Ook de Brêgebuorren - één van de twee kernen van Dronrijp - is veel minder oud dan de terpdorpen. Deze kern ontstond na de aanleg van de trekvaart van Leeuwarden naar Harlingen in 1507. Ritsumazijl, een buutschap bij Marssum, onstond bij één van de uitwateringssluizen aan de voormalige Middelzee, op de plaats waar later de trekvaart van Leeuwarden naar Harlingen de Hoge dijk kruiste.

6.3 Ontwikkeling na 1850

De dorpen in Menaldumadeel zijn tussen 1850 en 1940 geen van alle op opzienbarende wijze uitgebreid. De in de meeste gevallen geringe groei kon in het algemeen gemakkelijk worden opgevangen door het opvullen van nog open ruimten binnen de bestaande structuur met nieuwe bebouwing en het bouwen langs (verharde) uitvalswegen (lintbebouwing). Blessum, Boksum, Deinum, Engelum, Slappeterp en Wier zijn tussen 1850 en 1940 niet of nauwelijks gegroeid.

6.4 De grootste kernen

6.4.1 Beetgum (en Beetgumermolen)

Beetgum is ontstaan op een grote terp aan de rand van de Middelzee. Rond 1850 was de bebouwing van Beetgum voornamelijk op en direct rond de terp gelegen. Ten westen van de terp en in mindere mate aan de oostzijde was ook bebouwing aanwezig langs de dijk. Ook rond de molen, ten oosten van Beetgum, ontstond langs de dijk een woonbuurtje dat al op de kaart van Schotanus-Halma (1718) staat aangegeven als "Bij de Molen" en "Dijksterhuizen". Later, inmiddels uitgegroeid tot een streekdorp, heet het Beetgumermolen; de naam Dijksterhuizen verschoof zuidoostwaarts (Eekhof, 1851). Tussen Beetgum en Beetgumermolen lag de Martenastate of Groot Terhorne, welke in 1879 werd afgebroken. Ten zuiden van Beetgum lag vroeger Hemmema of Donia; deze state moet al voor 1851 afgebroken zijn.

Tussen 1850 en 1940 is er zowel in Beetgum als in Beetgumermolen tamelijk veel gebouwd. In Beetgum was dat vooral aan de zuidzijde van het dorp, waaronder een achttal dubbele woningen van het zelfde type (?) aan de Frânskeleane en woningen aan de Jonkersleane en aan de Hilligekamp. In Beetgumermolen werd veel gebouwd aan de oostzijde van de Langstraat (de westzijde hoort bij de gemeente Het Bildt), aan het begin van de Menamerdijk en - los van de andere bebouwing - aan de Ingelumerdijk.
Vroeger waren rond Beetgum veel meer grote boerderijen dan tegenwoordig; het kleingrondbezit en de tuinbouw zijn ervoor in de plaats gekomen.

Ook na de Tweede Wereldoorlog werden woningen bijgebouwd ten zuidoosten van Beetgum en ten zuiden van Beetgumermolen. Ten

behoeve van het doorgaande verkeer werd de weg ten noorden van Beetgum verbeterd. Sinds 1 januari 1963 is Beetgumermolen een zelfstandig dorp.

6.4.2 **Berlikum**

Berlikum bestond vroeger uit twee kernen : Tutgum (het noordoostelijk gedeelte) en Berlikum (het zuidwestelijk gedeelte). Het dorp lag vroeger aan de Middelzee, bij de monding van de Ried, maar grenst sinds de inpoldering van Het Bildt aan die gemeente. Berlikum ligt op de laatste terp van de rij langs de Riedstroom. Vroeger lagen in en rond Berlikum weinig boerderijen; er moeten relatief veel mensen gewoond hebben die niet van de landbouw leefden, waaronder waarschijnlijk vissers en kooplui.
Omdstreeks 1850 vertoonde de plattegrond van Berlikum nog altijd verschillende kenmerken van de handelsterp : relatief weinig agrarische bebouwing; ligging langs een bevaarbare waterweg (de Ried); een lintvormige structuur met vrij dichte bebouwing ter weerszijden van een over de as van de terp lopende weg (de Buorren) en langs enkele korte zijstraatjes.
Op de kaart van Eekhof (1851) is de naam Tutgum niet meer aangegeven hoewel de langs de Riedstroom gelegen bebouwing nog wel te zien is. Ten zuiden van het dorp aan de vaart naar Menaldum is ook enige bebouwing ingetekend waaronder een houtzaagmolen en een tigchelwerk.
De vruchtbare grond maakte een bloeiende tuinbouw mogelijk. Al in het midden van de 18de eeuw waren er in Berlikum en omgeving opmerkelijk veel gardeniersbedrijven. De bevolking vond haar bestaan vooral in de verbouw en verkoop van winterwortelen, uien en koolrapen en later ook fruit, tomaten, fijne groenten, vroege aardappelen en poters.

Op de topografische kaart van 1932 (verkenning 1929) is duidelijk te zien dat Berlikum sterk gegroeid is tussen 1850 en 1932. Vooral langs de in 1857 aangelegde kunstweg van Berlikum naar Franekeradeel is de bebouwing ter hoogte van het dorp (de Hofsleane) sterk toegenomen, maar ook langs de in 1853 aangelegde grindweg van Berlikum naar Beetgum over de Hoogedijk. Aan de Hoogedijk werd in 1889 ook de zuivelfabriek gebouwd. In 1899 werd de veiling opgericht met een veilinggebouw aan de vaart naar Menaldum. Het kaartbeeld van 1949 wijkt nauwelijks af van dat van 1932.

Na de Tweede Wereldoorlog verrezen ten zuidoosten van Berlikum vele nieuwe woningen, waardoor het dorp haar lintvormige structuur verloor.

6.4.3 **Dronrijp**

De historische kom van het dorp Dronrijp is opgebouwd uit een tweetal kernen. De oudste kern is een van oorsprong agrarische nederzetting ter plaatse van de tegenwoordige Tsjerkebuorren. De andere kern ontstond na aanleg van de trekvaart van Leeuwarden

naar Harlingen (1507) op de plaats waar de vaart de weg over de kwelderrug kruiste. Deze tweede kern - de Brêgebuorren - had overwegend een handels- ambachts- en logementsfunctie. Beide kernen zijn met elkaar verbonden door het Skilpaed, de Hearewei en een opvaart (Buurster- of Buwevaart).

Rond het midden van de 19de eeuw werd de ontsluiting over land aanzienlijk verbeterd, met name door de aanleg van de macadamweg Leeuwarden-Franeker (1842) en de aanleg van de spoorlijn Harlingen-Leeuwarden (1863). Het in 1863 gereedgekomen haltegebouw ten zuiden van het dorp werd in 1868 vergroot tot station. In 1876 werd het haventje, dat grotendeels zijn functie verloren had, gedempt.
In de tweede helft van de 19de eeuw ontstonden in Dronrijp een leerfabriekje, een koren- en een houtzaagmolen, een aardappelmeelfabriekje (ca. 1880, ten noorden van de trekvaart) en een zuivelfabriek (1891, ten zuiden van de trekvaart). Mede onder invloed van deze bedrijvigheid groeide Dronrijp. Deze groei werd voornamelijk opgevangen door het opvullen van open ruimten binnen de bestaande structuur, waardoor beide kernen aan elkaar groeiden. Woonbebouwing ontstond langs de Alddijk, het Skilpaed en de ontsluitingsweg van de Hobbemastate. Ook werd gebouwd langs de Hearewei en de Poelweg.
Na 1920 stagneerde de economische ontwikkeling. In het dorpsbeeld werd dit vooral zichtbaar aan de Brêgebuorren die in de dertiger jaren, na het omleggen van de trekvaart in zuidelijke richting en de aanleg van het van Harinxma-kanaal), zijn functie geleidelijk verloor. De oude trekvaart werd in 1940 gedempt waarbij ook de brug kwam te vervallen.

Na 1945 kampte Dronrijp met een dalend inwoneraantal. Het verdichtingsproces kwam tot stilstand. Na 1970 nam de bevolking weer toe onder invloed van de suburbanisatie vanuit Leeuwarden. Ten oosten van de Hearewei en ten westen van de Buwe-vaart ontstonden nieuwe grote woongebieden. De aanleg van de snelweg tussen Leeuwarden en Harlingen zorgde voor een nieuwe ruimtelijke begrenzing in het noorden.

6.4.4 Marssum

De nederzetting Marssum is vermoedelijk rond het begin van de jaartelling ontstaan als terpdorp. Omstreeks het jaar 1000 werd het dorp opgenomen in de toen aangelegde Hege dijk. In de ruimtelijke structuur van Marssum zijn nog altijd veel elementen herkenbaar van het type terpdorp dat wordt gekenmerkt door een centraal op de ronde terp gelegen kerk met begraafplaats, een ringweg aan de terpvoet, boerderijen die met hun achterzijde naar de ringweg zijn gekeerd en opvaarten naar de terp.
Behalve door deze algemene structuurkenmerken wordt de ruimtelijke structuur van Marssum in hoge mate bepaald door de Heringastate en het in 1713 tussen de state en de Buorren gebouwde Poptagasthuis. De Buorren liep dwars over de terp van de Hege dijk richting Haven en verder naar Menaldum. De bebouwing van de terp

was en is nog altijd geconcentreerd op het noordelijke gedeelte van de terp, ten noorden van de Buorren.
In de loop van de 18de en 19de eeuw ontwikkelde Marssum zich langzamerhand van een boerendorp tot een dienstverlenend en verzorgend centrum. De (niet-agrarische) bebouwing op de terp nam toe, waardoor het bestaande patroon verdicht en uitgebreid werd, vooral op de noordelijke terphelft. Langs de binnenpaden (de Binnenbuorren) werden her en der kleine woningen en woonblokken neergezet.
Na 1830 raakte ook het meer westelijk gelegen gebied aan de binnenzijde van de ringweg steeds verder bebouwd. Sinds ca. 1840 maakt de Buorren deel uit van de nieuwe straatweg van Leeuwarden naar Harlingen.

Tussen 1850 en 1940 is Marssum relatief sterk gegroeid. Aan de noordwestzijde van de terp verrezen verscheidene nieuwe woningen, voornamelijk aan de buitenzijde van de ringweg evenals aan de noordzijde van het Franjumbuorsterpaed. Aan de binnenzijde van de ringweg verscheen een schoolgebouw, dat inmiddels gesloopt is. Ten noorden van het dorp ontstond lintbebouwing aan beide zijden van de Hege dijk.
In 1897 werd ten westen van het dorp de stoom-zuivelfabriek de Eendracht gebouwd; tussen de fabriek en het dorp verrezen verscheidene (arbeiders ?)woningen.
De opening van de stoomtramlijn in 1899 (zie paragraaf 4.3) leidde tot de aanleg van een tram-emplacement met haltegebouw en bergplaats ten noorden van het dorp. Tussen de lijn naar Berlikum en de Hege dijk werden tussen 1929 en 1949 enige woningen gebouwd.
Tussen 1929 en 1949 werd ten zuiden van het dorp een weg aangelegd om het doorgaande verkeer om de dorpskern heen te leiden.

Na de Tweede Wereldoorlog werden vele nieuwe woningen gebouwd, vooral ten noordwesten en later ook ten noordoosten van het dorp. Ook Marssum ontwikkelde zich tot forenzenplaats.

6.4.5 **Menaldum**

Ook Menaldum was van oorsprong een agrarische nederzetting, ontstaan op één van de terpen van de kwelderrug tussen Beetgum en Dronrijp.
Rond 1850 was er bebouwing rond de op de terp gelegen kerk en in het ten oosten van deze oude kern gelegen Wanserburen, dat op de kaart van Schotanus-Halma (1718) overigens nog niet is aangegeven. Ten zuidoosten van de kerk lag de Orxmastate, welke in 1830 werd afgebroken. In de eerste helft van de 19e eeuw waren o.a. al een nieuwe hervormde pastorie (1838) en en nieuw grietenijhuis (1841-1843) gebouwd. De bevolking van Menaldum vond haar bestaan voornamelijk in de landbouw; vooral de aardappelteelt was er van groot belang. Aan de Lytse dijk stond al omstreeks 1915 het gebouw van de aardappelveiling (café "De Aardappelbeurs"). Vooral langs de Berlikumerweg lagen veel gardeniersbedrijven.

Tussen 1846 en 1896 groeide het aantal inwoners van 1170 naar 1936. Op de topografische kaart van 1932 (verkenning 1929) is duidelijk te zien dat Menaldum gegroeid is. Lintbebouwing is ontstaan langs de wegen naar Dronrijp, Beetgum en Berlikum en langs de Lichtmisdijk. De oude kern van Menaldum en Wanserburen zijn inmiddels ook aan elkaar vast gegroeid. Ook in Menaldum werd terpaarde afgegraven. Langs de Lichtmisdijk werd (al voor 1910 ?) een smalspoor aangelegd waarmee de aarde naar de vaart werd vervoerd.
Het kaartbeeld van 1949 vertoont weinig verschillen met dat van 1932. Het aantal inwoners is na 1896 steeds gedaald; een proces dat nog zou voortduren tot aan het einde van de jaren zestig toen de suburbanisatie vanuit Leeuwarden op gang kwam. Uit het kaartmateriaal blijkt niet wanneer de grachten langs de Dijksterbuorren, de Mieddijk en de Greate Buorren werden gedempt. Tegelijkertijd verdween het grote aantal karakteristieke bruggetjes, waarover de bewoners moesten gaan om hun woningen te bereiken.

Na 1950 werden nieuwe woningen gebouwd, eerst tussen de Lichtmisdijk en de Rijpsterdijk en later vooral ten zuidoosten van het oude dorp, in de omgeving van de voormalige Orxmastate.

LITERATUUR

ALGEMEEN

A.J. v.d. Aa (Hoofdred.). Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden. Gorinchem, 1839-1851. 14 Delen. Herdruk: Zaltbommel 1976.

G. Abma (Hoofdred.). Encyclopedie van Hedendaags Friesland. 2 Dln. Leeuwarden (1975).

A. Algra. De Historie gaat door het eigen dorp. 6 Dln. o.a. [1955-1960], Leeuwarden.

J.H. Brouwer (Hoofdred.). Encyclopedie van Friesland. Amsterdam / Brussel 1958.

Bureau Centrale Databank van de provincie Friesland. Overzicht van het aantal inwoners per dorpsgebied (1-1-1985 t/m 1-1-1989), nr. 125. Leeuwarden 1989.

Buro Bügel/Van de Dijk B.V. (samenst.). Kultuurhistorische Aspekten van het Friese Landschap. Inventarisatie van elementen en patronen. Groningen (1979).

J. Cnossen. De bodem van Friesland. Toelichting bij blad 2 van de bodemkaart van Nederland. Wageningen (1971).

Fryske Akademy. Fries Molenboek. Leeuwarden, 1980.

Gedeputeerde Staten van Friesland. Beleidsnota voor landschapszorg en natuurbeheer in Friesland. Ontwerp. (november 1985)

Provinciale Planologische Dienst. Cultuurhistorische Paden in Friesland. Nota 257. Leeuwarden 1979.

K.A. Walther en G.L. Rienks. Binnendiken en slieperdiken yn Fryslân. Boalsert. (2 delen)

MENALDUMADEEL

D. Hartsema. Menaldumadeel, 2000 jaar leven in een Friese grietenij. Buitenpost 1981.

Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Toelichting op het besluit tot aanwijzing van Dronrijp als beschermd dorpsgezicht. z.pl. april 1985.

Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Marssum als beschermd dorpsgezicht. z.pl. mei 1987.

C.S. Roersma. Dronrijp in oude ansichten. Zaltbommel 1981.

C.S. Roersma. Menaldum in oude ansichten. Zaltbommel 1981.

O. Santema en Dr. Y.N. Ypma (Eindred.) Skiednis van Menameradiel. Fryske Akademy. Ljouwert 1972.

BIJLAGE 1 BEVOLKINGSONTWIKKELING

	1988	1850	1864	1881	1900	1923	1940
Menaldum	2630	-	1590	1848	1795	1586	1529
Berlikum	2557 *	-	1724	1976	2012	2083	2355 *
Wier	207	-	291	329	248	299	280
Beetgum	858 =	-	1052	1283	1218	1603	1711
Engelum	450	-	310	294	335	447	354
Marssum	1277	-	970	1144	1012	1000	995
Deinum	840	-	518	638	569	712	685
Boksum	411		298	341	395	393	384
Blessum	99		177	165	167	141	130
Dronrijp	2852		1707	1924	1803	1950	2033
Schingen	120		160	209	154	175	163
Slappeterp	75		189	214	149	152	141
Klooster-Anjum	-	-	69	29	68	-	-
Beetgumermolen	997	-	-	-	-	-	-

* inclusief Klooster-Anjum
= exclusief Beetgumermolen

Kaart 1

Gemeente Menaldumadeel 1866

J. Kuyper Gemeente-atlas van Friesland

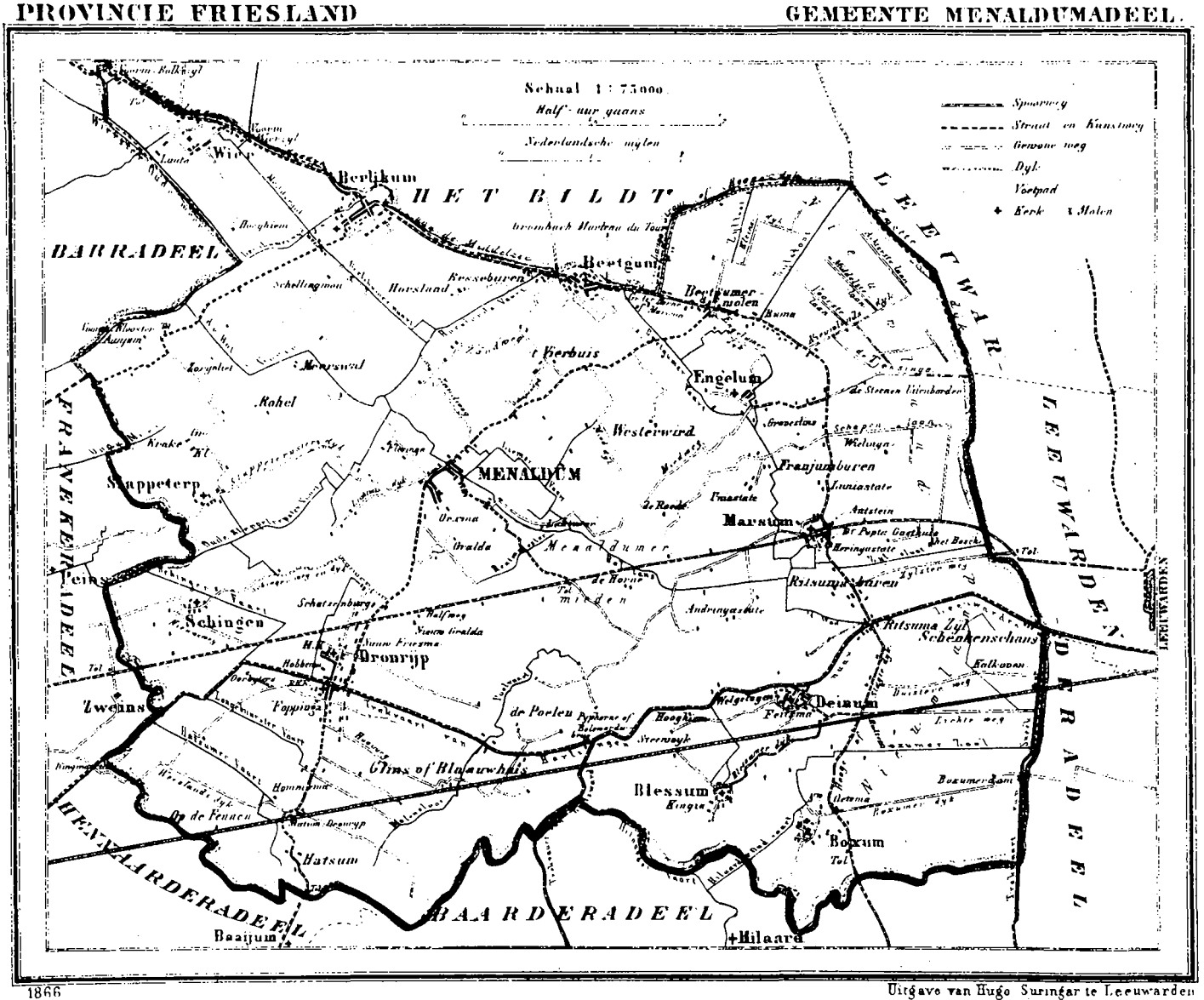

Kaart 2

GRENSWIJZIGINGEN 1984

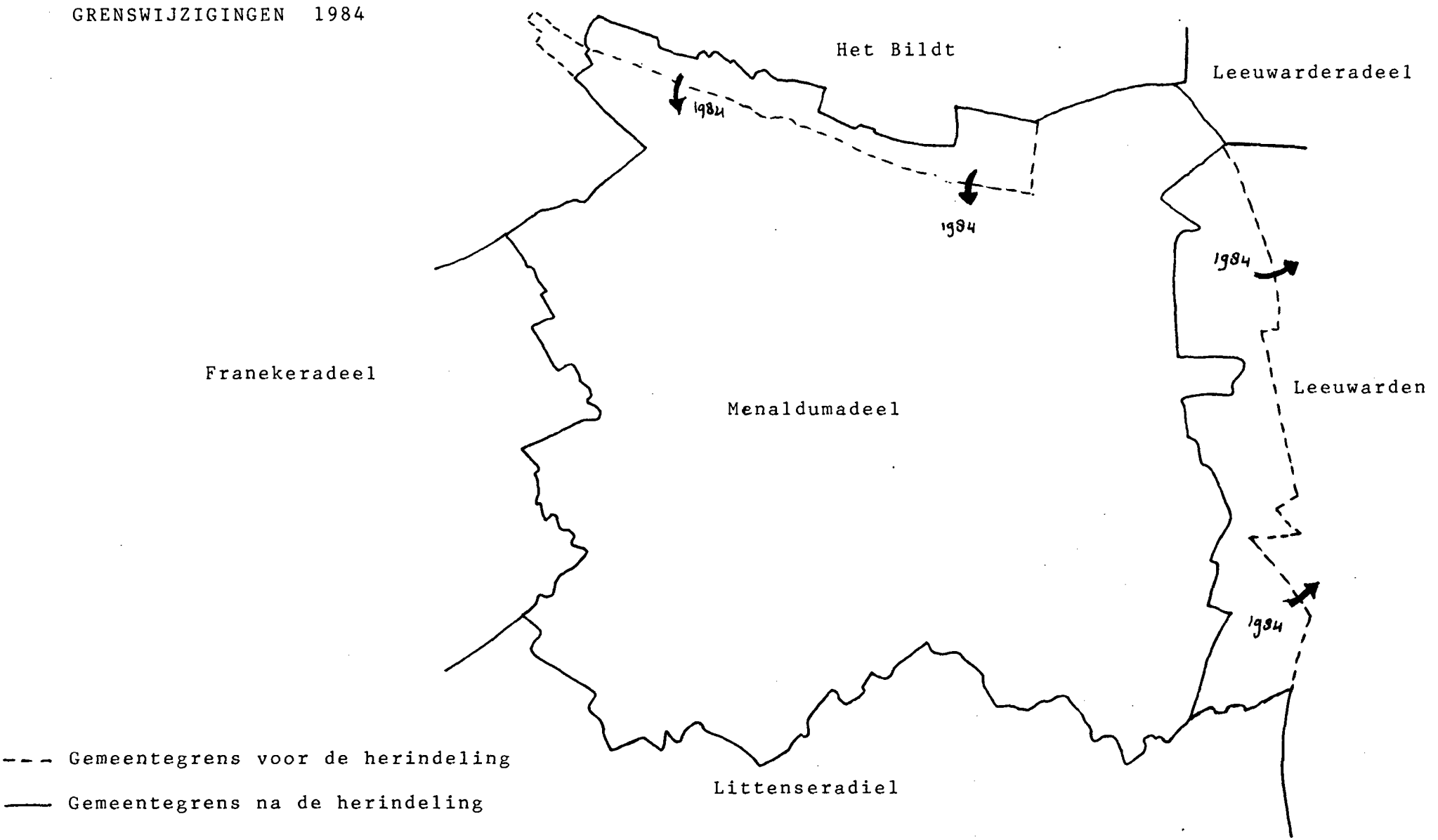

Kaart 3

Bodemsoorten

Kwelderruggen

1. kleiig zand; sterk zandige - matig zandige - tot lichte klei

Kwelderbekken

2. complex, matig zandige tot zware klei

Knipkleigebied

3. zandige klei en klei
4. zware klei

Zeeboezemgebied

5. zware klei en matig zandige tot lichte klei

Door de mens verstoorde gronden, oorspronkelijke bodemprofiel onbekend

Kaart 4

Grondgebruik 1850

Gemengd akkerbouw en veeteelt

Weideland

Tuinbouw

Akkerbouw

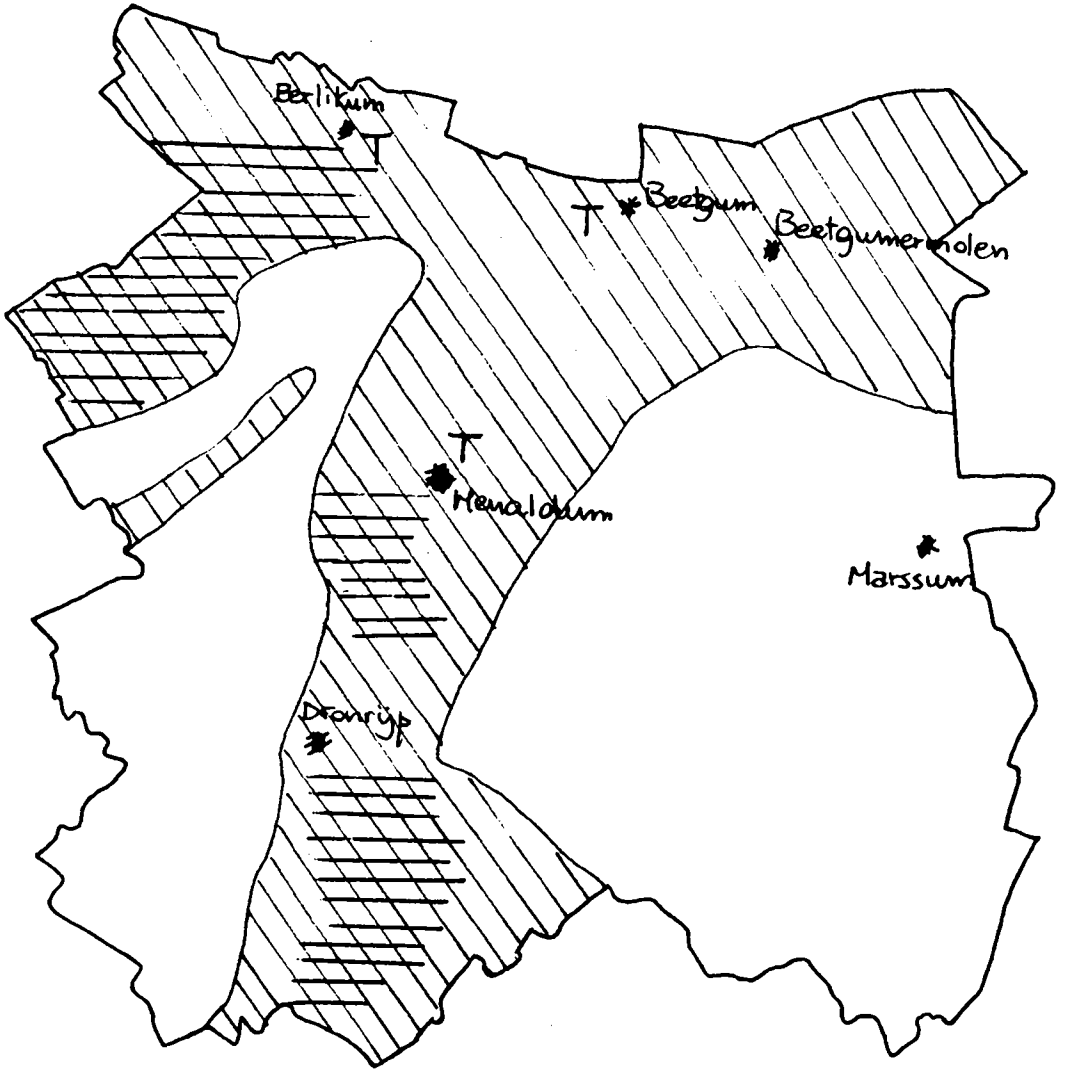

Kaart 5

Verkavelingstypen 1850

Onregelmatige blokverkaveling

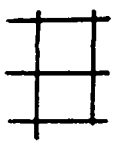

Jongere blokverkaveling

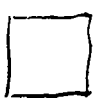

Regelmatige blokverkaveling
met hoofdrichting

Regelmatige blokverkaveling
zonder hoofdrichting

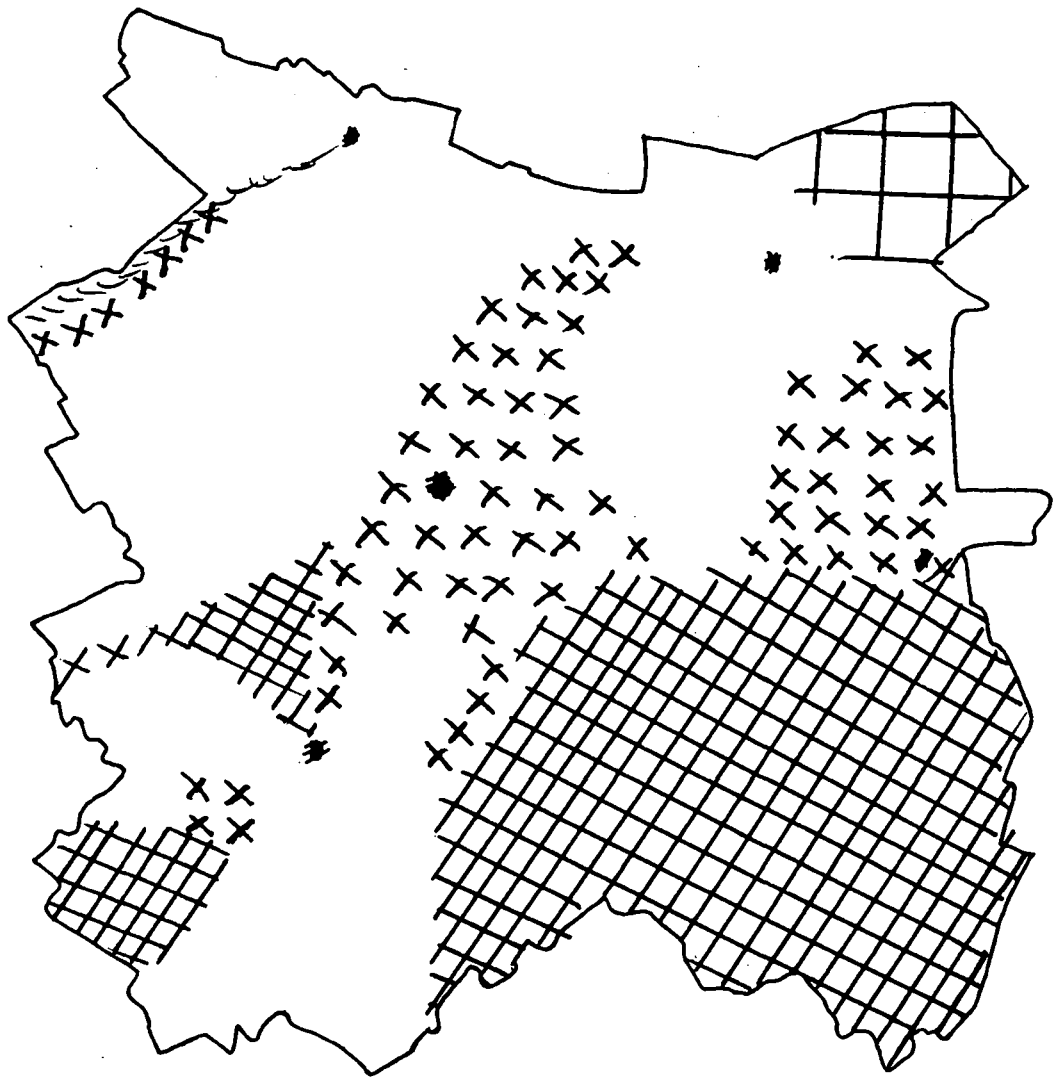

Naar : Kultuurhistorische Aspekten van het Friese Landschap.
Buro Bügel/van Dijk B.V. Groningen 1979.

Kaart 6 Landschap

kwelderrug

terp

door de mens verstoorde gronden waar oorspronkelijk profiel onbekend is

voormalig zeeboezemgebied

knipkleigebied

kweldergronden

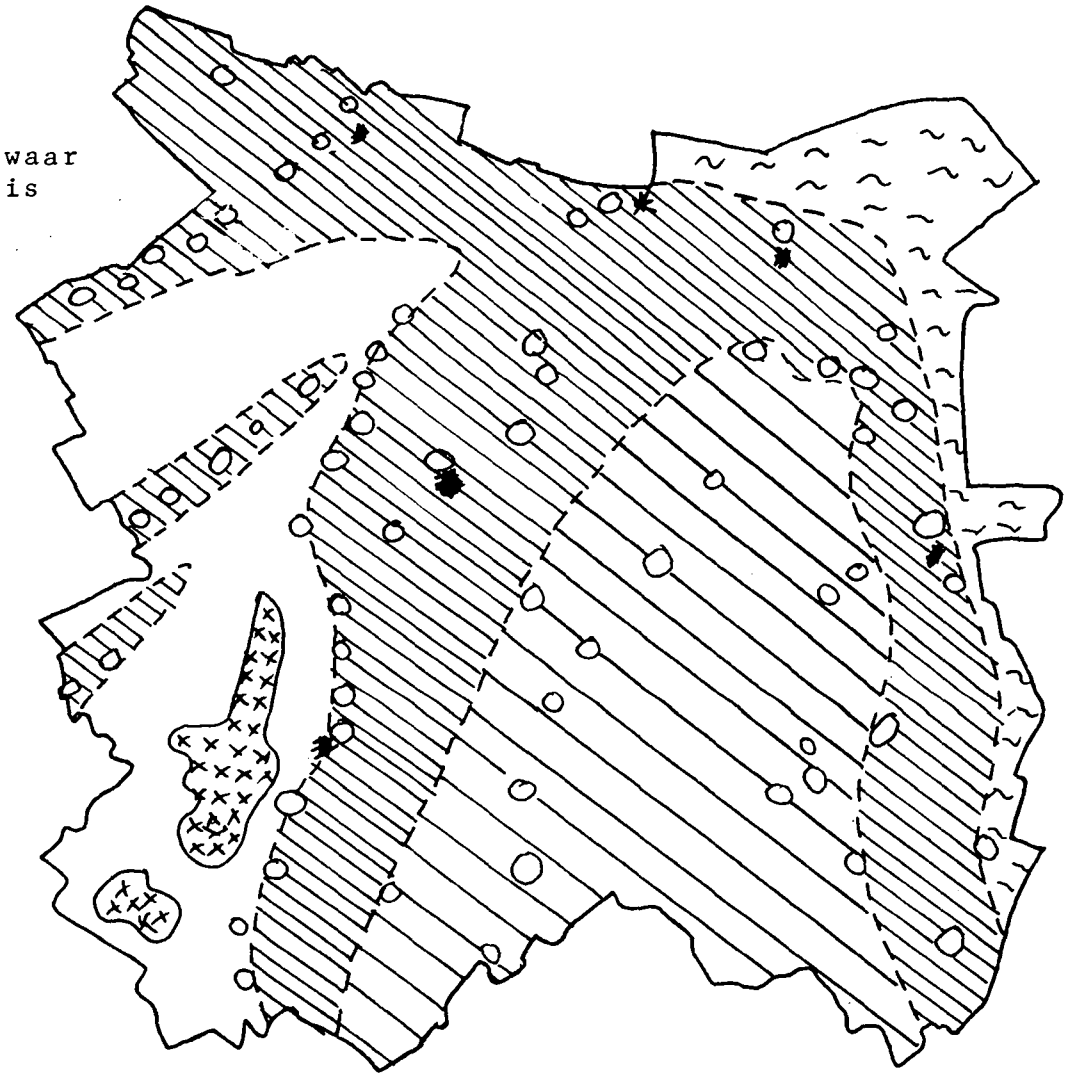

COLOFON

Opdrachtgeefster : Gedeputeerde Staten van Friesland
Uitgave : Provincie Friesland, 1990
Ontwerp omslag : Afdeling Kartografie
Druk : Drukkerij Provincie Friesland

Samenstelling (tekst en fotografie) :

Medewerkers Monumenten Inventarisatieproject

M. Fermo
D. van Weezel Errens
G. Derks

Secretariaat : M. de Haan-Zwaagstra
B. Sternsdorff-v.d. Heide

Projectleiding : R. Terpstra

Het inventarisatieproject wordt begeleid door een commissie bestaande uit de volgende personen :

G. Elzinga, Fries Museum
G.P. Karstkarel, Stichting Moderne Architectuur Friesland
R. Terpstra, beleidsmedewerker afdeling Bouwen en Wonen
W. Tieks (Voorzitter), Hoofd afdeling Bouwen en Wonen
S. v.d. Veen, Vereniging van Friese Gemeenten
S. v.d. Woude, Rijksarchief Friesland

MIP Inventarisatie kaart Provincie: Friesland Invent. datum:
(veldwerk) Invent. gebied: Unieke code:
Blad: A / Acc. nr.:

Gemeente : plaats:
Buurt/wijk :
Straatnaam : Situering: BY/TO
Straatnr. even :
oneven :
Postcode : Bijz gebied: J/N
Unieke code :
Naam obj/cplx :
Naam Structuur :
Type complex : O/C
Code-complex : in geval van een complex
Aantal objecten:
Invent. datum : Inventarisator:

Oorspr functie : : (type:)
Huidige functie:
Architect : Constructeur:
Bouwjaren, oudste dat.: ca. kern dat.: ca. rest. dat.:ca.
Bouwstijl :

Datum foto's : 1990- - Foto Neg. nrs: 90- -(
Datum schets : 1990- - Nr. Top. krt.:

OBJECT (materialen: kleur,srt bakst..pleister,natuurst..hout,beton,decor.)
Laag/Voorgevel :
plint
1e bwlg
2e bwlg
3e bwlg

achter/zijgevel
fries/kroonlijst

Vensters en deuren :

Dakvorm en Dakbedekking :**woonhuis:**
schuur:
Kajuiten: **Pironnen:** **Schoorstenen:**

Bijz. constr. :
Bijgebouwen :

Hekwerken :

Interieur :
Groenaanleg : Ontwerper: Dat.:
Motivering :
Bijzonderheden :

Aannemer:
Monument : R / P / G monregnr: ZOZ